

Корж Ганна Вікторівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії, Харківський педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна
ganna.korzh12@hnpu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2819-353X

ФЕНОМЕН ДИТИНСТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРОБЛЕМАТИКИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ КОРДОНІВ

У статті зазначається, що радикальні культурні та політичні зрушення, війни, активізація інтеграційних та міграційних процесів загострюють існуючі та породжують нові виклики для суспільств, національних держав, сімей, окремих індивідів. У зв'язку з російською агресією відбувається порушення біологічних і природних ритмів розвитку дитини, що актуалізує проблеми гармонізації буття, отримання знань, виховання моральних цінностей у підростаючого покоління українців. Порушення агресором міжнародно визнаних кордонів України, масові переселення внаслідок військових дій потребують вироблення нових підходів до навчання та виховання молоді.

Ключові слова: дитинство, дитина, моральні почуття, кордони, культура, виклики сучасності, мораль і право.

Постановка проблеми. Кожна людина і суспільство бажає гідного майбутнього для своїх дітей, що зазвичай пов'язується з розвитком освіти, науки, технологій, моральності. Терористичні акти, спрямовані на захоплення територій, окупації та масові переселення, використання насильства, залякування населення впливає на динаміку і специфіку розвитку регіонів, що не може не спричинити проблеми здоров'язбереження, подолання негативних соціальних і психологічних явищ, особливо у жінок і дітей. Згідно з Конвенцією ООН про права дитини, що була прийнята в 1989 р., держави повинні забезпечувати гідне існування і розвиток дітей. Кордон є невід'ємним атрибутом держави. Російська Федерація брутально порушила територіальну цілісність України, а водночас і міжнародну угоду про дитинство. Війна призвела до багатьох втрат: роз'єднуються сім'ї, руйнується довкілля, деякі діти не можуть відвідувати школу, вільно пересуватися вулицями свого міста; скорочується доступ до освіти, медичного обслуговування, відбувається шкідливий вплив на людське життя екологічних чинників.

Руйнації, яких завдає системі освіти і культури держава-терорист, впливають на свідомість і світогляд підростаючого покоління – молоді і дітей, на право їх почуватися в безпеці, мати повноцінне дитинство, випробовувати себе в різних видах діяльності, здійснювати свої мрії. На окупованих територіях, які зазнали особливо значного впливу руйнівних змін, агресор безсоромно порушує права людини, застосовує насильство щодо дітей та їхніх родин. Фактично РФ відтворює ганебні тоталітарні практики впливу на мирне населення, дітей та молодь зокрема. Як слушно застерігає Н. Хамітов, проблема неототалітаризму полягає в його прихованому характері [1, с. 183]. Виникає справедливе питання: чи може дитина, дорослішання, соціалізація якої відбувається в недемократичному середовищі, усвідомити право на життя, право на повагу до себе, право на розвиток, право на рівне та гідне ставлення, право бути собою?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геополітичні конфлікти, прояви насильства, які особливо активізувались у світі в минулому столітті та набули нових форм у ХХІ ст., змусили громадськість, вчених, юристів, педагогів, філософів по-новому переосмислити питання культури, моралі, права, а як наслідок і сутнісні характеристики феномену дитинства. До проблематики дослідження процесів, що відбуваються в сучасному світі, європейській і світовій культурі, звертається низка вчених. Європа як геополітичне, соціально-економічне, культурно-духовне утворення розглядається в публікаціях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема З. Баумана, Л. Донскіса [2], П. Бурд'є [3], С. Коляденко [4], М. Култаєвої [5; 6], К. Журби, І. Беха, О. Доукіна, С. Федоренко, І. Шкільної [7] та ін. Ці автори зосереджують увагу на критичних моментах людської історії та повсякденного життя.

Вчені, які досліджують соціально-культурні процеси, пов'язані з проблематикою кордонів (А. Гжегорчик [8], Г. Ситник [9] та ін.), акцентують увагу не тільки на геополітичних, а й на духовних процесах в сучасній культурі. Відповідно проблему справедливості, тематизацію постсекулярних тенденцій представлено в дослідженнях К. Кузнецової [10], Ю. Бойчука, І. Авдєєнко, А. Турчинова [11] та ін. Аналіз публікацій вищенаведених вчених засвідчив перехід від конвенційного до постконвенційного рівня морального судження, що передбачає рефлексію комунікативної дії, постконвенційної моральної свідомості. Також важливе методологічне значення для нашої наукової розвідки мають праці вітчизняних дослідників із комунікативної філософії.

Узагальнені філософсько-педагогічні концептуалізації феномену дитинства представлено у працях П. Джоші, Д. Одонела [12], Т. Кері, А. Рудкіна [13], М. Козирєва [14], Я. Юрківа [15] та ін. Фахівці підкреслюють, що теоретичним підґрунтям розгляду політичного та морального складників буття дитини

є саме гуманітарні науки. Разом із тим комплексне застосування знань природознавчих і гуманітарних наук, їхнє взаємодоповнення дозволяє краще описати проблеми морального виховання і моральних почуттів.

Для розуміння сутнісних характеристик розвитку дитини важливими є гуманістично орієнтовані методики, наприклад Я-ідентичності. Гуманістичне розвивальне виховання передбачає, що творення Я-духовного має постійно збагачуватись – це є суб'єкт-суб'єктні відносини вихователя і вихованця. Вихованець не має бути замкнений у власній повсякденності з її «нижчими потребами», запитами, устремліннями. Науковці зауважують, що осмислення, у мінливих реаліях сьогодення, потребують моральні, релігійні, екологічні та інші аспекти включення дитини у світ культури.

Та попри наявність чималої кількості сучасних досліджень, розуміння взаємозв'язку сучасних геополітичних змін, а відповідно трансформацій змісту і практик, виховання залишається актуальним питанням.

Формулювання мети. Мета статті полягає в поглибленні концептуальних засад дослідження впливу геополітичних змін (зокрема нестабільності кордонів), міграційних процесів на дітей, освіту й виховання (у сім'ї, закладах дошкільної освіти, школі; під час соціального виховання). Для реалізації цієї мети планується уточнити ризики навчання та виховання у мінливих реаліях сьогодення, розкрити роль педагогічної підготовки майбутніх вчителів і вихователів, проаналізувати морально-етичний складник педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Тематика кордонів є широкою – вона містить аналіз соціокультурних та геополітичних тенденцій, психологічні, політологічні, етнографічні та інші аспекти. Людська цивілізація не монолітна, вона складається з культур. Дослідження у сфері культурної антропології, зокрема розвідки М. Мід, продемонстрували, що розуміння дитини та дитинства, понять «дитина» і «дорослий вік» змінюється залежно від культурних особливостей кожної країни. На підтвердження своїх гіпотез М. Мід проводила вивчення процесів соціалізації дітей в різних культурах. У її дослідженнях було доведено той факт, що статева ідентифікація, проходження вікових криз (на прикладі підліткової), формування структури самосвідомості й самооцінки визначається взаємостосунками між батьками і дітьми, а в широкому розумінні – культурними традиціями того чи іншого народу [4, с. 116].

Проте є соціокультурні аспекти, спільні для різних культур, це стосується насамперед глобальних проблем сучасності: війн, бідності, нерівності, екологічних загроз тощо. Стан невизначеності та нестійкості сучасних політико-правових систем (національних, регіональних, глобальних) впливає на процеси соціалізації та виховання дитини в будь-якій країні світу. Вітчизняні вчені визначають такі чинники нестійкості сучасних систем, що зумовлені війною: фактори фізичної природи (забруднення ґрунтів, водних ресурсів,

фізичне руйнування критичної інфраструктури тощо), біологічні фактори (шкода біологічному різноманіттю, довкіллю), соціальні фактори (демографічні та економічні втрати, трансформація соціальних інститутів, морально-психологічний стан індивідів та суспільства в цілому тощо) [9, с. 7].

Війна, геополітичні зміни, руйнації соціальної інфраструктури загострили наявні суперечності. На окупованих територіях російська пропаганда розпалює ненависть, «виключає» критичне мислення. Відповідно такої ситуації негативно впливає на ментальне й фізичне здоров'я населення на індивідуальному і популяційному рівнях. Останній пов'язано з соціально-історичним розвитком біологічної і психосоціальної життєздатності населення [5, с. 91].

Негативні наслідки посилюються в разі на територіях, які зазнали особливо значного впливу руйнівних змін: інфраструктури (соціальної, транспортної та інженерної), освітніх, культурних, медичних закладів; дитячих майданчиків, де діти мають можливості для спілкування (вербального і невербального), фізичного розвитку тощо. Така ситуація відповідно деструктивно впливає на фізичний, духовний і моральний розвиток дітей. Як справедливо стверджувала в цьому контексті М. Култаєва, прийняття виважених рішень особливо на загальнонаціональному та наднаціональному рівнях, потребує філософського мислення та високого рівня моральної свідомості [6, с. 73].

Як відомо, дитячий вік відрізняється від дорослого за низкою показників. Якщо в дитячому віці провідними були фізичне, психоемоційне й інтелектуальне здоров'я, то в зрілому віці духовне, соціальне й особистісне здоров'я виходять на перший план. Під час війни, достатньо проблематично втілювати здоров'язбережувальні програми навчання та виховання. На думку Ю. Бойчука, І. Авдєєнко, А. Турчинова, здоров'язбережувальне спрямування навчально-виховного процесу передбачає: формування відповідального ставлення до валеологічних цінностей як соціальної, професійної та особистісної категорії; освоєння системи валеологічних знань, понять та уявлень, необхідних для реалізації принципів здорового способу життя; набуття досвіду практичного використання валеологічних цінностей у процесі професійної та особистісно орієнтованої діяльності [11, с. 145].

Філософія і педагогіка здоров'язбереження акцентує увагу на вікових та психологічних особливостях пізнавальної діяльності дитини, її поведінки. При цьому у вихованні дітей дошкільного і молодшого шкільного віку важливе місце посідає моральне та естетичне виховання у процесі ознайомлення з природою, довкіллям, тваринним і рослинним світом.

Не потребує доказів суттєва залежність дитини від батьків, дорослих, їхньої емоційної чутливості, особливо дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. Така залежність найбільш рельєфно проявляється у кризових ситуаціях, зокрема під час війни. У сучасних психологічних дослідженнях увага

акцентується на тривалих наслідках війни для дітей підліткового віку, які можуть стикатися з несподіваними для них травматичними подіями, а також із тривалими несприятливими подіями, що є причиною непродуктивних стратегій поведінки підлітків. Як правило, підлітки, які переживають війну, страждають від стресу, депресій, тривожності, ПТСР, втрати ідентичності, замикаються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію, а також асоціальну поведінку [7, с. 94]. Усі ці прояви, на думку дослідників, є «нормальною реакцією на ненормальні події» [12, р. 288].

Дитячий вік – це період підготовки для формування складніших соціальних почуттів. Як зауважують експерти, клінічні психологи, діти, які в складні часи отримували від батьків емпатію, краще навчаються в школі та дають раду стресу [13, с. 18].

Дитина як майбутній громадянин розвивається в системі координат моралі та права навіть у складних життєвих умовах. Мораль і право – відносно самостійні сфери, саме тому вітчизняні педагоги, юристи, філософи підкреслюють необхідність комплексного підходу у розробленні сучасних стратегій правового, морального та громадянського виховання. Українські та європейські публічні дискусії, освітні програми заохочують політиків не тільки підключатися до обговорення актуальних, а іноді болючих тем людського буття, а й дослуховуватися до думки освітян і молоді.

На нашу думку, для всебічної соціальної адаптації дитини у кризових умовах особливу роль відіграє громадянське виховання, яке плекає здоровий колективізм, національну ідентичність, допомагає згуртованості у складних ситуаціях. У цьому контексті, академік АПН України О. Сухомлинська зазначає, що громадянське виховання – це емоційно-почуттєве прилучення дітей до різних форм знання, розуміння, діяльності й поведінки, спрямованих на прояви громадянськості. До громадянських якостей належать: любов до свого народу, краю, вітчизни, толерантність, демократизм, громадянська свідомість, громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська мужність, громадянська діловитість, працелюбність, повага до законів держави, чужої думки тощо [16, с. 4].

Вимушені міграції українців у межах країни і за кордон стимулюють міжкультурну комунікацію, розширення та поглиблення знань про інші держави, їхню культуру, природу, релігію, громадянські традиції. Батьки, виховні та освітні інституції мають допомогти дитині зрозуміти моральні норми, традиції свої та інших культур.

Формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів закладається в сім'ї. Родина в багатьох аспектах відповідає за психічне і морально-духовне здоров'я дитини. Діти, особливо в стані стресу, можуть переживати широкий спектр супротивних почуттів, батьки мають зрозуміти емоційні та фізичні по-

треби дитини, шукати способів знизити рівень стресу, водночас утримуючись від надмірної регламентації поведінки дитини. Моральні проблеми можуть загострюватись, коли молода людина змушена емігрувати, перетинати політичні та культурні кордони.

Отже, проблематика кордонів впливає на міжособистісні, міжгрупові, міжнаціональні, міждержавні відносини. На індивідуальному рівні актуалізуються проблеми емоційного і психічного здоров'я, насамперед жінок, дітей і підлітків. Руйнації внаслідок війни, загрози природі та людині стають об'єктивним явищем і чинником впливу на освіту й виховання. Польській педагог А. Гжегорчик порушує питання, як жити в сучасному світі, повному напружень і загроз. Науковець формулює низку важливих проблем у контексті нашого дослідження: «Чи школа може бути школою життя? Не питаймо, чи може – просто ствердимо: школа мусить бути сьогодні школою життя. Через це, актуальними є [такі] питання: Які є теоретичні основи шкільної програми, яка могла б бути якоюсь мірою школою життя для людей різних культур? Які проблеми треба поставити вихователям у кожній школі на нашій планеті? Я маю намір сформулювати певні міркування, які можуть відповісти на ці питання. Ці міркування створюють образ такої освіти, яка має шанс стати освітою універсальною, тобто стати такою, що її можна застосувати в будь-якій країні сучасного глобалізованого світу» [8, с. 271]. Вчений спирається на дослідження соціально-еволюційної психології, підкреслює важливість значення культури, багатства духовного виробництва у вихованні особистості. Забезпечення динамічної і гнучкої системи захисту прав дитини спирається на інституції, освітян, відповідальне батьківство. Динамічна модель, яку пропонує А. Гжегорчик може реалізовуватися через освітні програми, виховні практики.

Державне будівництво, самоорганізація суспільства, євроінтеграція, усвідомлення демократичних цінностей відбувається в складних умовах війни. Розуміння вікових, етносоціальних особливостей, розрізнення універсально-цивілізаційного і етнокультурного не з'являються самі по собі, але мають виховуватися в підростаючого покоління. У контексті сучасних випробувань слушною та надихаючою є думка М. Култасвої щодо поширення ідеї Європи, смисли якої проходять випробування в кожному історичному добу [5, с. 92].

Формування комунікативного простору освіти і культури, довіри між генераціями є багатограним і тривалим явищем, яке містить етичний, правовий, соціальний та економічний виміри. Швейцарський психолог Жан Піаже розрізняє мораль примусу й гетерономії та мораль співпраці й автономії [17, с. 344–346]. Вчений окреслює три періоди розвитку поняття справедливості в моральному житті дитини, а також поляризує в царині справедливості два моральні типи: мораль авторитету і мораль взаємоповаги [17, с. 344–346].

Натомість Е. Еріксон визначає душевний стан, фазове переживання «Я-ідентичності», внутрішню «цілісність і континуальність» особистісного розвитку [17, с. 344–349]. Вчений аналізує не лише «високі привилеї і піднесені ідеали», але й «психологічні необхідності» [17, с. 347]. Дорослі (батьки, вчитель, вихователь, соціальний педагог, працівники служби охорони сім'ї) мають допомагати дитині формувати ідентичність, водночас бачити загрози життю і здоров'ю дитини, перешкоджати засвоєнню хибних моральних орієнтацій.

У зв'язку з війною та міграційними процесами посилилась актуальність в Україні та світі проблеми насильства над дітьми. Українська держава, освіта, міжнародна спільнота, громадяни мають дбати про захист дитини від різних форм насильства. Тому роздуми над природою дитини і дитинства, цінністю людського життя, освітні заходи є важливими для будь-якого суспільства, діти повинні мати гарантії захисту своїх прав. Органи державної влади, дорослі, вчителі та батьки мають гарантувати дитині право на рівне та гідне ставлення, поважати права і свободи, захищати унікальність дитини та її право бути собою.

Жертвами насильства зазвичай стають жінки і діти (наприклад насильницька влада і контроль; приниження і залякування; сексуальне насильство чи примусові шлюби; образливі висловлювання тощо). У Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» зафіксовано такі поняття, як «постраждала дитина», «дитина-кривдник» тощо [18]. Обізнаність у питанні причин появи в сім'ях насильства щодо дітей, наприклад факторів ризику, зумовлених особистістю дитини, дозволить зменшити кількість випадків насильства в суспільстві. На думку М. Козирева, визначення сутності, видів, ознак, чинників домашнього насильства як соціально-психологічного явища є надзвичайно важливим, оскільки дозволяє застосовувати відповідні форми, методи, засоби запобігання та профілактики цієї проблеми [14, с. 206].

Насильство в сім'ї впливає на фізичний, духовний і моральний розвиток дитини. Випадки насильства в сім'ї зареєстровано в різних регіонах світу і культурах. Часто насилля – не окремий акт, а тривалий процес, при якому встановлюється специфічна система взаємин між насильником і жертвою насилля. Як правило, так трапляється, коли насильник і жертва – члени однієї сім'ї, одного колективу (формального чи неформального) [15, с. 185].

Насильство над дитиною може виражатись і у формі вербальних практик, коли дорослі не враховують вік дитини під час комунікації. Варто усвідомлювати, що дитина лише вчиться виражати свої емоції, розуміти спосіб свого ставлення до самої себе і оточення (батьків, інших членів сім'ї, сусідів,

однолітків, дорослих). У дитячому віці здатність «зрозуміти іншого» (а отже, і себе) обмежена психологічним та інтелектуальним рівнем дитини.

Правильно організоване виховання, активність дитини відповідно до індивідуальних і вікових особливостей дозволить дитині краще впоратися зі стресом, знизити тривожність (роздратованість), навчитися розпізнавати та контролювати свої емоції, адекватно реагувати на загрози, ставати самостійним, краще розуміти свої думки та почуття. Відповідно режим дня дитини, здорове харчування, сон, ігри, прогулянки, гігієнічні процедури впливають на психічне здоров'я дитини.

Сприймати дитину як індивідуальність, поважати її особливості й погляди вчили відомі педагоги, адже екзистенційний вибір і вчинки залежать від духовного рівня людини, правосвідомості, світоглядної культури, морального і духовного розвитку.

Сучасна ситуація невизначеності відкриває можливості як для творчих, так і для руйнівних ознак в освітніх і виховних практиках. На територіях, які зазнали особливо руйнівних змін війни, мають бути реалізовані виважені адміністративні заходи, управлінські рішення, спрямовані на відновлення освітньо-культурної інфраструктури. З точки зору фахівців, забезпечення конкурентоспроможності національної освіти і її підґрунтя, а саме економіки, досягається завдяки таким чинникам: відбудова населених пунктів та зруйнованих освітніх, культурних, медичних об'єктів; застосування новітніх інженерних технологій в архітектурно-будівельній діяльності; залучення інвестицій для покращення ведення бізнесу, креативної економіки, збереження культурної спадщини; на індивідуальному рівні виховання готовності у громадян до будь-яких складних ситуацій, технічних чи еволюційних змін в історії людської цивілізації тощо.

Нова епоха, з усіма її недоліками та перевагами, передбачає оновлення системи освіти та виховання задля формування адаптивних світоглядних характеристик молодого покоління. У цьому сенсі К. Кузнецова стверджує, що процес навчання, змін і збагачення складає сутність постсекулярної епохи. Основною характеристикою постсекулярного суспільства є «двосторонній процес навчання» віри і розуму, або їхня корелятивність. У сфері освіти необхідним результатом формування постсекулярного суспільства є впровадження діалогу та толерантності як необхідних принципів освітньої діяльності та відсутність дискримінації на релігійному ґрунті [10, с. 43].

Висновки. Отже, соціокультурні процеси безпосередньо впливають на фізичний, духовний і моральний розвиток дітей і підлітків. У невизначених умовах сучасності, що характеризуються геополітичними і культурними зрушеннями, актуальність морального і правового виховання, соціальних і просвітницьких заходів щодо захисту дитини виходить на перший план «глоба-

лізованого суспільства» і національно організованих соціумів. Завдання освіти і виховання полягає перш за все у збереженні й формуванні фізичного і психічного здоров'я дітей, забезпеченні їхнього морального і духовного розвитку. Створення здоров'язбережувального середовища передбачає, що навчальна і виховна діяльність має відбуватись у синхронизації з природними, соціальними і біологічними ритмами. Професійна підготовка вихователів, психологів, соціальних працівників є складним і відповідальним процесом, який потребує обґрунтованої державної стратегії, підвищення стандартів педагогічної освіти, вимог до освітніх і виховних практик. Мінливі умови сучасності вимагають посилення теоретичної і практичної підготовки фахівців системи освіти, зважених стратегій національно-патріотичного і громадянського виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хамітов Н., Крилова С. Філософське мистецтво як реальність практичної філософії. *Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи* : кол. моногр. / за заг. ред. Ю. Бойчука, М. Култаєвої. Харків : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2023. Ч. II, розділ 1. С. 173–186.
2. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / пер. О. Буценко. Київ : Дух і літера, 2014. 280 с.
3. Burdieu P. A Social Critique of the Judgment of Taste. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1984. 613 p.
4. Коляденко С. Маргарет Мід – засновниця культурологічної теорії трьох типів культур. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення* : зб. наук. пр. Житомир : Видав. центр ЖДУ ім. Івана Франка, 2022. С. 114–120.
5. Култаєва М. Григорій Сковорода і Йоганн Готліб Фіхте: освіта, самопізнання і наука у контекстах життєтворчості. *Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи* : кол. моногр. / за заг. ред. Ю. Бойчука, М. Култаєвої. Харків : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2023. Ч. I, розділ 6. С. 91–117.
6. Култаєва М. Д. Філософія: життя після смерті. *Філософська думка*. 2011. № 12. С. 70–84.
7. Смишляк Г. Цінності сучасних підлітків в умовах євроінтеграційного поступу України : монографія / Журба К. О. (ред.), Бех І. Д., Докукіна О. М., Федоренко С. В., Шкільна І. М. Кропивницький : Імекс, 2022. 155 с.
8. Гжегорчик А. Антропологічні основи глобальної освіти : (пер. з пол.). *Філософія освіти*. 2020. № 26 (1). С. 270–281.
9. Ситник Г. Атрибути проблемного поля дослідження наслідків російсько-української війни. *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. С. 6–12.

10. Кузнецова К. Ю. Динаміка секуляризації як процес взаємного навчання філософії та релігії. *Філософія освіти*. 2020. №26 (2). С. 43–56.
11. Бойчук Ю. Д., Авдеєнко І. М., Турчинов А. В. Педагогічні умови розвитку культури здоров'я студентів в освітньому середовищі вищого навчального закладу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. Вип. 9. С. 141–149.
12. Joshi P., O'Donnell D. Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2003. №6 (4). P. 279–291.
13. Кері Т., Рудкін А. Про що думає дитина? Практична дитяча психологія для сучасних батьків. Виховання дітей від 2 до 7. Харків : Ранок ; Лондон : ДК, 2022. 256 с.
14. Козирев М. П. Насильство у сім'ї як соціально-психологічна проблема. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 3 (9). С. 202–207.
15. Юрків Я. І. Насильство дітей у сім'ї як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2013. Вип. 28. С. 185–189.
16. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність. *Доба історичної та громадянської освіти : наук.-метод. часопис*. 2005. №2. С. 4–5.
17. Фюрст М. Філософія. Philosophie : підручник / пер. з нім. Вахтанг Кебуладзе. Київ : Дух і Літера ; Ін-т реліг. наук св. Томи Аквінського, 2018. 533 с.
18. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 груд. 2017 р. №2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 03.10.2024).

REFERENCES

1. Khamitov, N., Krylova, S. (2023). Filosofske mystetstvo yak realnist praktychnoi filosofii. *Hryhorii Skovoroda i my ukraintsi: dyvo pershoho kroku i syla initsiatyvy – Hryhoriy Skovoroda and we Ukrainians: the miracle of the first step and the power of initiative*. Yu. Boichuk (Ed.). Kharkov: H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, *seg. 2, part. 1, 173–186* [in Ukrainian].
2. Bauman, Z., Donskis, L. (2014). Moralna slipota. Vtrata chutlyvosti u plynnii suchasnosti / Perekl. O. Butsenko. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
3. Bourdieu, P. (1984). *A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
4. Koliadenko, S. (2022). Marharet Mid – zasnovnytsia kulturolohichnoi teorii trokh typiv kultur. *Aktualni problemy suchasnoi filosofii ta nauky: vyklyky sohodennia: zb. nauk. prats. Zhytomyr: Vydavnychiy tsentr ZhDU imeni Ivana Franka – Actual problems of modern philosophy and science: challenges of the present: coll. of science works Zhytomyr: Ivan Franko State University Publishing Center, 114–120* [in Ukrainian].
5. Kultaieva, M. (2023). Hryhorii Skovoroda I Yohann Hotlib Fikhte: osvita, samopiznannia i nauka u kontekstakh zhyttietvorchosti. *Hryhorii Skovoroda i my ukraintsi: dyvo*

- persoho kroku i syla initsiatyvy – Hryhorii Skovoroda and we Ukrainians: the miracle of the first step and the power of initiative.* Yu. Boichuk (Ed.). Kharkov: H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, *seg. 1, part. 6, 91–117* [in Ukrainian].
6. Kultaieva, M.D. (2011). *Filosofia: zhyttia pislia smerti. Filosofska dumka – Philosophical thought, 12, 70–84* [in Ukrainian].
 7. Smyslozhyttievi tsinnosti suchasnykh pidlitkiv v umovakh yevrointehratsiinoho postupu Ukrainy: monohrafiia (2022) / Zhurba, K.O. (red.), Bekh, I.D., Dokukina, O.M., Fedorenko, S.V., Shkilna, I.M. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
 8. Gzhegorchuk, A. (2020). Antropolohichni osnovy hlobalnoi osvity: (per. z polskoi). *Filosofia osvity – Philosophy of Education, 26(1), 270–281* [in Ukrainian].
 9. Sytnyk, H. (2023). Atrybuty problemnoho polia doslidzhennia naslidkiv rosiisko-ukrainskoi viiny. *Sotsialno-ekonomichni naslidky viiny rosiiskoi federatsii proty Ukrainy ta shliakhy yikh podolannia: proceedings of the Scientific and Practical Conference / za red. H.P. Sytnyka.* Kyiv: Navch.-nauk. in-t publ. upr. ta derzh. sluzhby Kyiv. nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka, 6–12 [in Ukrainian].
 10. Kuznetsova, K.Yu. (2020). Dynamika sekularyzatsii yak protses vzaiemnoho navchannia filosofii ta religii. *Filosofia osvity – Philosophy of Education, 26(2), 43–56* [in Ukrainian].
 11. Boichuk, Yu.D., Avdieienko, I.M., Turchynov, A.V. (2015). Pedagogichni umovy rozvytku kultury zdorov'ia studentiv v osvitnomu seredovysshchi vyshchoho navchalnoho zakladu. *Pedagogichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies, issue 9, 141–149* [in Ukrainian].
 12. Joshi, P., O'Donnell, D. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review, 6(4), 279–291.*
 13. Keri, T., Rudkin, A. (2022). Pro shcho dumaie dytyna? Praktychna dytiacha psykholohiia dlia suchasnykh batkiv. Vykhovannia ditei vid 2 do 7. Kharkiv: Ranok; London: DK [in Ukrainian].
 14. Kozyriev, M.P. (2020). Nasylstvo u sim'i yak sotsialno-psykholohichna problema. *Sotsialno-pravovi studii – Social and legal studies, issue 3(9), 202–207* [in Ukrainian].
 15. Yurkiv, Ya.I. (2013). Nasylstvo ditei u sim'i yak sotsialno-pedagogichna problema. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Serii: Pedagogika. Sotsialna robota – Scientific Bulletin of Uzhhorod University: Series: Pedagogy. Social work, issue 28, 185–189* [in Ukrainian].
 16. Sukhomlynska, O. (2005). Hromadianske vykhovannia: spadshchyna i suchasnist. *Doba istorychnoi ta hromadianskoi osvity: nauково-методичний часопис – The age of historical and civic education: a scientific and methodical journal, 2, 4–5* [in Ukrainian].
 17. Fiurst, M. (2013). *Filosofia. Philosophie: pidruchnyk : per. z nim. Vakhtanh Kebuladze.* Kyiv : Dukh i Litera : In-t relih. nauk sv. Tomy Akvinskoho [in Ukrainian].
 18. Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasylstvu: Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 2017 r. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

Korzh Hanna Victorivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF CHILDHOOD THROUGH THE PRISM OF BORDER INSTABILITY PROBLEMS

The article highlights that radical cultural and political shifts, wars, and the intensification of integration and migration processes exacerbate existing challenges and create new ones for societies, nation-states, families, and individuals. The Russian aggression has disrupted the biological and natural rhythms of child development, underscoring the need to address the issues of harmonizing existence, acquiring knowledge, and fostering moral values in the younger generation of Ukrainians. The violation of Ukraine's internationally recognized borders by the aggressor and the mass displacement caused by military actions necessitate the development of new approaches to education and upbringing of the youth.

Keywords: childhood, child, moral feelings, borders, culture, current challenges, morality and law.

